

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ

جریان شناسی اندیشه معاصر ایران

رشته علوم و معارف اسلامی

پایه دوازدهم

دوره دوم متوسطه

وزارت آموزش و پرورش

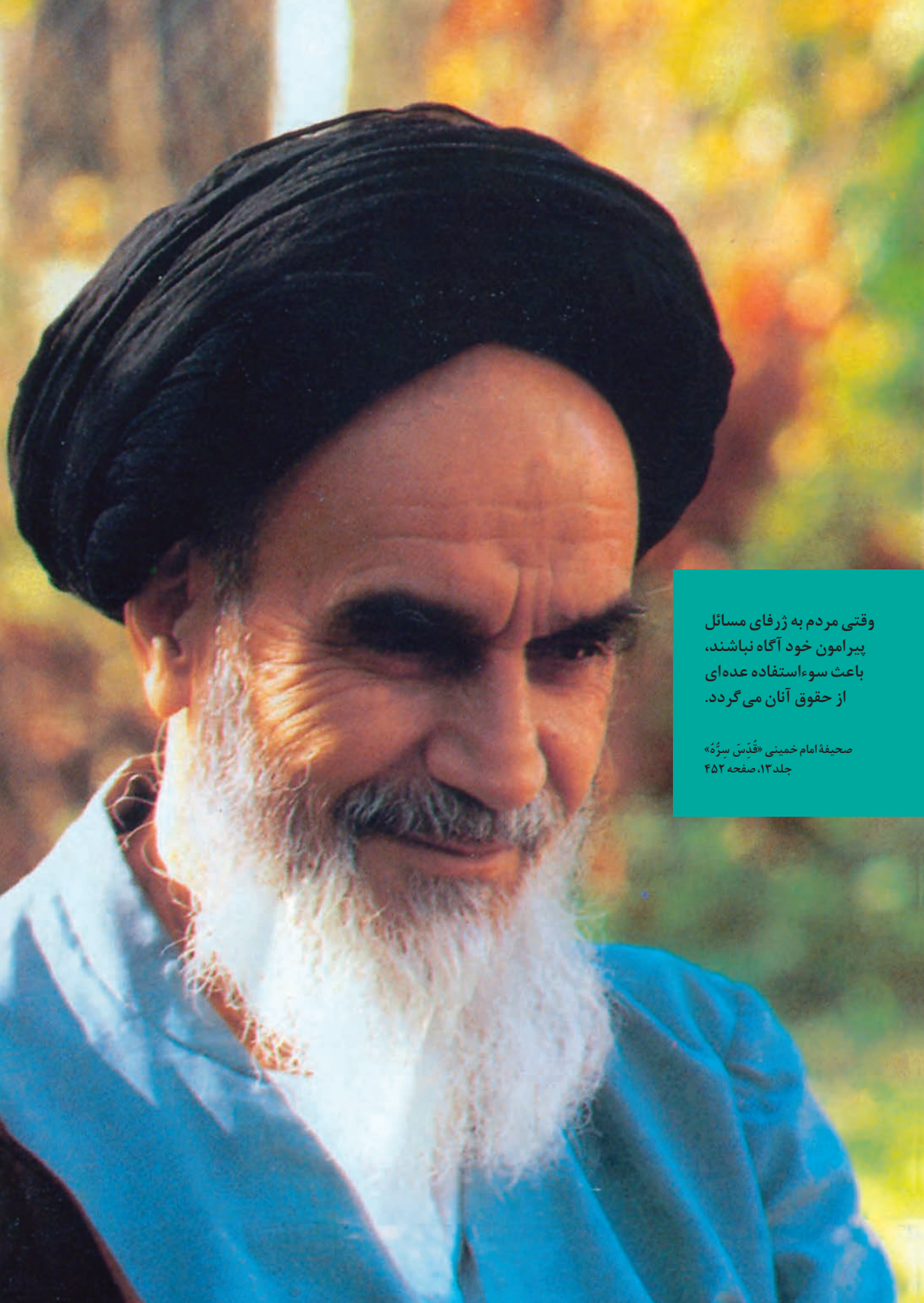
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

نام کتاب:
پدیدآورنده:
مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف:
شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف:
مدیریت آماده‌سازی هنری:
شناسه افزوده آماده‌سازی:
نشانی سازمان:
ناشر:
چاپخانه:
سال انتشار و نوبت چاپ:

جریان‌شناسی اندیشه معاصر ایران - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۲۲۴۲
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
حمید پارسانیا، محمد مهدی اعتصامی و قاسم ابراهیمی پور (اعضای شورای برنامه‌ریزی)
قاسم ابراهیمی پور (مؤلف) - محمد مهدی اعتصامی (همکار مؤلف)
اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
احمدرضا امینی (مدیر امور فنی و چاپ) - مجتبی زند (مدیر هنری، طراح گرافیک، صفحه‌آرا) - زهره
برهانی‌زرنی، سورش سعادت‌مندی، نوشین معصوم‌دوست، پری ایلخانی‌زاده، زینت بهشتی شیرازی
و حمید ثابت کلاچاهی (امور آماده‌سازی)
تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران: تهران - کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱
(دروپخش) تلفن: ۵-۴۴۹۸۵۱۶۱، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سپاهی خاص»
چاپ سوم ۱۳۹۹

شابک ۳-۲۲۵۵-۰۵-۹۶۴-۹۷۸

ISBN: 978-964-05-3255-3

وقتی مردم به ژرفای مسائل
پیرامون خود آگاه نباشند،
باعث سوء استفاده عده‌ای
از حقوق آنان می‌گردد.

مصحف امام خمینی «فَدَسِّ سِرَّة»
جلد ۱۳، صفحه ۴۵۲

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس‌برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز از این سازمان ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

محتوای این کتاب تا پایان سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۱ تغییر نخواهد کرد.

- ۹ / درس اول / جریان شناسی
- ۱۴ / درس دوم / زمینه‌ها و مبانی فکری جامعه ایرانی معاصر (باورهای شیعی)
- ۲۲ / درس سوم / عملکرد سیاسی تشیع
- ۲۸ / درس چهارم / حضور علمای شیعه در حکومت صفویه
- ۳۵ / درس پنجم / منورالفکری
- ۴۴ / درس ششم / استبداد استعماری
- ۴۹ / درس هفتم / روشنفکری
- ۵۶ / درس هشتم / بازگشت نیروی مذهبی به سیاست فعال
- ۶۵ / درس نهم / روشنفکری دینی
- ۷۱ / درس دهم / فروپاشی نیروی استبداد وابسته و تشکیل نظام دینی
- ۷۸ / درس یازدهم / لیبرالیسم متأخر

سخنی با دبیران ارجمند

دوستان عزیز، سلام و درود خداوند بر شما

زندگی فرزندان ما در عصری که ارتباطات و تبادل اطلاعات با بیشترین حجم و در کوتاه‌ترین زمان، صورت می‌گیرد؛ آنها را نیازمند آموزش‌هایی ویژه و مسلح شدن به سلاحی مناسب، یعنی سلاح علم و آگاهی، ساخته است. همه اتفاقات و حوادث سیاسی، اقتصادی، فرهنگی اطراف ما، ریشه در اهداف، آرمان‌ها، افکار و اندیشه‌ای خاص دارد که بدون توجه به آنها فهم و تحلیل آن حوادث ممکن نخواهد بود. کتاب پیش‌رو تحت عنوان «جریان‌شناسی فکری ایران معاصر» این امکان را به دانش‌آموز می‌دهد که حوادث اطراف خود را در یک چهارچوب کلان، فهم و تحلیل کند.

جریان، همچون رودخانه‌ای در زمان و مکان جاری و ساری است، سرچشمه‌ای دارد، در مسیر خود با موانعی مواجه شده که موجب رکود، تغییر مسیر یا مقاومت و مبارزه می‌شود و در مواجهه با سایر جریان‌ها در مسیر خود نیز، یا در آنها هضم می‌شود، یا آنها را در خود هضم می‌کند یا مسیری دیگر در پیش می‌گیرد. جریان‌شناسی مطالعه همه این موارد است و به بررسی شکل‌گیری جریان، تحولات آن و تعامل آن با سایر جریان‌ها در قالب همکاری یا ستیز و رقابت می‌پردازد.

مطالعه افکار و اندیشه‌ها به عنوان ریشه‌های فعالیت‌ها و حوادث، با رویکرد جریان‌شناسی، ما را به فهم کلی و کلان اندیشه‌ها در یک فرایند مستمر تاریخی قادر می‌سازد. این فهم کلی و کلان، درک حوادث خاص و جزئی را دقیق و ساده خواهد کرد.

در این کتاب جریان‌های مهم ایران معاصر را در سه طیف و جریان (مذهبی، استبدادی و روشنفکری) طبقه‌بندی نموده و ظهور و تحولات آنها را در قالب‌های رقابت، مبارزه و همکاری، مورد بررسی قرار داده‌ایم. بنابراین تلاش شده است، ترتیب دروس بر اساس ترتیب تاریخ ظهور جریان‌ها و حوادث ناشی از آن باشد. در درس اول، با تعریف جریان و جریان‌شناسی، فواید آن و الگوی جریان‌شناسی این کتاب آشنا می‌شویم. در درس دوم و سوم به ترتیب، باورهای فکری جریان اول و عملکرد سیاسی آن را مورد بررسی قرار داده‌ایم. در درس چهارم، تعاملات جریان اول و دوم در قالب همکاری مورد توجه قرار گرفته است. درس پنجم، ظهور جریان سوم، تحت عنوان منورالفکری و تعاملات آن با دو جریان دیگر مورد بررسی قرار گرفته است.

در دروس بعدی صورت‌های گوناگون نیروی سوم، تحت عنوان روشنفکری، روشنفکری دینی، لیبرالیسم متأخر مورد بررسی قرار گرفته است. جریان دوم یعنی جریان استبدادی نیز در مدل‌های استبداد ایل و استبداد استعماری در دو قالب انگلیسی و آمریکایی، در دروس مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. انتظار می‌رود پس از آموزش این کتاب، دانش‌آموز یک شمای کلی و تاریخی از جریان‌های فکری ایران معاصر داشته باشد و قادر باشد حوادث جزئی را در این چهارچوب کلی فهم کند. این نگاه کلان درک اهمیت انقلاب اسلامی ایران، به عنوان یک پدیده بی‌نظیر و دلیل رقابت و ستیز یا همکاری سایر جریان‌ها با آن را برای دانش‌آموز به ارمغان می‌آورد، مشکلات فرهنگی، اقتصادی و سیاسی داخلی و خارجی را روشن می‌سازد و نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از مشکلات داخلی ریشه و منشأ خارجی دارد. با درک این مسائل دانش‌آموز، جایگاه و رسالت تاریخی خود را باز خواهد یافت.

ارزشیابی

در ارزشیابی مستمر، فعالیت دانش‌آموزان از آغاز هر ترم باید مورد توجه واقع شود. نمره ارزشیابی مستمر، شامل امور زیر است:

- ۱ | مشارکت در فرایند آموزش ۳ نمره
- ۲ | انجام فعالیت‌های کلاسی ۵ نمره
- ۳ | انجام بخش اندیشه و تحقیق ۵ نمره
- ۴ | آزمون‌های طول نیم‌سال ۷ نمره

ارزشیابی پایانی

این ارزشیابی در پایان هر نیم‌سال انجام می‌گیرد و بر اساس رویکرد کلی محتوای آموزش یعنی فهمیدن، نه حفظ کردن، استوار است. آزمون کتبی پایان ترم ۲۰ نمره دارد.

سخنی با دانش‌آموزان

حتماً تا به حال در کنار رودخانه‌ای بوده و خروش آن را به نظاره نشست‌اید، یا در ساحل دریا بر روی ماسه‌های نرم قدم زده‌اید، یا شاید در قایقی نشسته و در رودخانه یا دریا با جریان آب همراه شده‌اید. قرار گرفتن در این موقعیت‌ها، حسی خوشایند ایجاد می‌کند و مناظری زیبا و دلپذیر را در مقابل چشمان شما قرار می‌دهد. اما پرواز در اوج آسمان و تماشای جویبارها و رودهایی که به یکدیگر می‌پیوندند، برکه‌ها و دریاچه‌های کوچک و بزرگ که با هم ارتباطی ندارند، یا رودخانه‌های سرکشی که از به هم پیوستن چندین رود کوچک‌تر تشکیل شده و سرانجام آنها که پس از طی کوه‌ها و دشت‌ها به دریا ختم می‌شوند و در آن آرام می‌گیرند، تفاوتی چشمگیر دارد.

مشاهده حوادث و پدیده‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، تماشای تلاش، ایثار و از خود گذشتگی عده‌ای از افراد، یا اطلاع یافتن از خیانت، دشمنی، جنگ و ستیز عده‌ای دیگر، شبیه نشستن کنار رودخانه یا قدم زدن در ساحل دریاست، یعنی شما حوادث را به صورت خاص و بدون قرار دادن در جایگاه خود و بدون توجه به ریشه‌ها و پیامدهای آن مشاهده می‌کنید. به ویژه هنگامی که شما خود، در متن حوادث قرار دارید و در آن مشارکت می‌کنید مانند کسی هستید که در قایق نشسته و مسیر رود یا دریا را می‌پیماید.

اما جریان‌شناسی اندیشه‌ها و قرار دادن پدیده‌ها در جایگاه کلان خود، که در این کتاب صورت می‌گیرد، به شما امکان می‌دهد که در سپهر اندیشه و مشاهده کلان و کلی جریان‌ها پرواز کنید و نسبت آنها با یکدیگر، آرمان و نیروی اجتماعی آنها را تحلیل و بررسی نمایید. همچنین با جریان‌های فکری ایران معاصر، افراد مؤثر در آن جریان‌ها، نظریه‌ها و فعالیت‌ها و حوادث مختلف آشنا خواهید شد و بدین ترتیب جایگاه تاریخی خود و رسالتی که پیش رو دارید را دقیق‌تر و روشن‌تر خواهید شناخت.

از این‌رو توصیه می‌شود در فرایند آموزش مشارکت فعال داشته و فعالیت‌های کلاسی و بخش اندیشه و تحقیق را با علاقه دنبال کنید.

انتخاب هدف

همه ما در زندگی هدف‌هایی را دنبال می‌کنیم. برخی از افراد اهدافی از جنس هدف‌های دنیوی، برخی اهدافی از جنس هدف‌های اخروی و برخی نیز هر دو دسته اهداف را مورد توجه قرار می‌دهند و برای دستیابی به آنها تلاش می‌کنند. اهداف، ریشه در دانش و نگرش انسان نسبت به جهانی که در آن قرار گرفته و نیز نگرش وی به کمال و نقص خود و سعادت و خوشبختی دارد؛ یعنی افراد، اهدافی را انتخاب می‌کنند که فکر می‌کنند نواقص آنها را برطرف می‌سازد و کمال را برای آنها به ارمغان می‌آورد. برخی ثروت، برخی قدرت، برخی شهرت و برخی لذت را به عنوان هدف خود برمی‌گزینند، زیرا گمان می‌کنند که با دستیابی به امور فوق کامل‌تر می‌شوند. در مقابل برخی دیگر از افراد، اهداف معنوی مثل ایثار، احسان، خدمت به خلق و سعادت را انتخاب می‌کنند.

تأمل بیشتر

آیا عوامل دیگری نیز وجود دارند که در انتخاب اهداف مؤثر باشند؟ آن عوامل را ذکر کنید و مثال‌هایی برای آنها ارائه نمایید.

عضویت هدفمند در نظام اجتماعی

چه نسبتی میان اهداف و نظام اجتماعی که ما در آن زندگی می‌کنیم وجود دارد؟ انسان به عنوان یک موجود اجتماعی، از طریق ارتباط با هموعان خود و وضع قوانین و مقررات دست به تشکیل نظام اجتماعی می‌زند؛ یعنی شبکه‌ای از موقعیت‌های اجتماعی، نقش‌های مربوط به هر موقعیت و سلسله مراتب میان موقعیت‌ها را که منجر به تقسیم کار اجتماعی می‌شود، سامان می‌دهد. نظام‌های اجتماعی از هویتی ارادی و انسانی برخوردارند و به اراده و خواست انسان‌ها شکل می‌گیرند. اما همین نظام‌ها، از سوی دیگر، انسان را

تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. عضویت در نظام‌های اجتماعی نیز ارادی است و نظام مطلوب هر فرد، نظامی است که بیشترین هدف‌های او را تأمین کند. اما نظام‌های اجتماعی نیز به نوبه خود می‌توانند اهداف ما را تحت تأثیر قرار دهند. به طور مثال، اگر تشکیل خانواده در یک نظام اجتماعی ارزشمند تلقی شود، علاقه افراد به خانواده و پایداری آن افزایش می‌یابد.

اهداف مشترک و شکل‌گیری جریان اجتماعی

وجود آرمان‌ها و اهداف مشترک در نظام اجتماعی واحد و وجود انسجام اجتماعی، افراد را با یکدیگر متحد ساخته و میان آنها وحدت و همدلی ایجاد می‌کند. وحدت نظر افراد بر مدار آرمان‌های اجتماعی، قدرت و اقتدار را به ارمغان می‌آورد و در نهایت موجب شکل‌گیری جریان اجتماعی می‌شود.

چیستی جریان اجتماعی

جریان اجتماعی، عبارت است از گروه اجتماعی معینی که با افکاری ویژه یا رفتار اجتماعی معین، از سایر گروه‌ها متمایز می‌شود. جریان اجتماعی برنامه فکری مشخص و عمل اجتماعی معینی دارد و آن را به عنوان فکر و عمل درست معرفی و در میان افراد جامعه، ترویج می‌کند. جریان‌های اجتماعی حداقل به چهار دسته فکری، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی تقسیم می‌شوند.

هر جریان اجتماعی، مبتنی بر مبانی معرفتی خود، اهداف و آرمان‌هایی را تعریف و ترسیم کرده و با تکیه به یک منبع اقتدار و استفاده از امکانات و ابزارهایی که در دسترس دارد برای تحقق آرمان‌های خود تلاش می‌کند. از سوی دیگر هر جریان اجتماعی، بسته به میزان سازگاری یا عدم سازگاری آرمان‌های خود با سایر جریان‌ها، می‌تواند با آنها توافق و اتحاد یا ستیز و تضاد داشته باشد. همین امر زمینه را برای تحولات و تغییرات بنیادین در سطح جامعه فراهم خواهد نمود. از این رو نظام اجتماعی حاکم بر جامعه، همواره برابری نیروهای مختلفی است که در پناه آرمان‌های اجتماعی افراد حاصل می‌گردد.

ذکر نمونه

نگاهی به جوامع شهری، منطقه‌ای و کشوری خود بیندازید و نمونه‌هایی از جریان‌های فکری، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی پیرامون خود را به دست آورده و بیان کنید.

جریان‌شناسی

مراد از جریان‌شناسی، شناخت برنامه فکری و گفتمان هر جریان، چگونگی شکل‌گیری آن، معرفی افراد مؤسس هر جریان و چهره‌های علمی و تأثیرگذار آن، میزان حضور هر جریان در عرصه نظریه و عمل

و تحولات نظری و تغییرات اجتماعی است. به طور کلی جریان‌شناسی، یکی از روش‌های مطالعه، شناخت و ارزیابی نحوه حضور فکری و عملی یک یا چند جریان در هر جامعه است.

جریان‌شناسی چه فوایدی دارد؟

امام صادق علیه السلام می‌فرمایند:

«العالم بزمانه لا تهجم علیه اللوابس»^۱

شبهات و پوشیده ماندن حق، به کسی که عالم به زمان خود است، هجوم نمی‌آورند.

عالم به زمان کسی است که بداند در چه موقعیتی از تاریخ زندگی می‌کند و جامعه کنونی چه مرحله‌ای از تحولات را طی کرده و چه نیروها و جریان‌هایی در این جامعه نقش ایفا می‌کنند. صف‌بندی‌های مقابل او چیست؛ انگیزه‌های جریان‌های موافق یا مخالف با او کدام است؟ طرح‌هایی که این انگیزه‌ها به وسیله آنها تحقق پیدا می‌کند، چیست؟ این عالم به زمان بودن است.^۲

جریان‌شناسی به ما کمک می‌کند که از طریق تحلیل درست حوادث و اندیشه‌ها، راه درست را تشخیص دهیم و عمل متناسب با زمان را انجام دهیم. برخی از فواید جریان‌شناسی عبارت‌اند از:

- ۱ | امکان طبقه‌بندی و مقایسه اندیشمندان و فهم دقیق‌تر آنان
- ۲ | مشخص کردن جایگاه فکری و عملی جریان‌ها، در میان سایر جریان‌ها و در نسبت با آنها
- ۳ | تعیین نسبت جریان‌ها با دین اسلام، انقلاب اسلامی و غرب در ابعاد و سطوح مختلف
- ۴ | توجه به گستره مکانی و دوره زمانی جریان‌ها
- ۵ | هشدار نسبت به وضعیت فعلی و آینده براساس نگاه به گذشته و حال
- ۶ | امکان داوری میان جریان‌ها و گزینش منطقی و عضویت آگاهانه در آنها

گزینش

- ▶ از میان فواید ذکر شده، کدام یک از آنها اهمیت بیشتری دارد؟
- ▶ آیا می‌توان فواید دیگری هم برای جریان‌شناسی ذکر کرد؟

۱. کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، ج ۱، ص ۲۷.
۲. بیانات مقام معظم رهبری در ۱۴/۰۷/۱۳۷۹، با اندکی تلخیص و تغییر.

الگوی جریان‌شناسی

اولین و مهم‌ترین گام در مطالعات جریان‌شناختی، ارائه الگو و مدلی برای گونه‌شناسی جریان‌های فکری است. پژوهشگران، متناسب با اهدافی که دارند، الگوهای متفاوتی را برای مطالعه جریان‌ها انتخاب می‌کنند. الگویی که در این کتاب انتخاب شده، دارای عناصر زیر است:

- ۱ | خاستگاه فکری جریان‌ها، اهداف و آرمان‌هایی که آن جریان‌ها پیگیری می‌کنند،
- ۲ | چگونگی پیدایش و توسعه آنها،
- ۳ | بستر تاریخی و زمینه رشد و منبع قدرت گرفتن آنها،
- ۴ | امکانات و ابزارهایی که هر جریان در مراحل گسترش خود در اختیار داشته و یا از آن استفاده کرده است.

جریان‌های فکری کلان دوره معاصر

دوره معاصر ایران از اواسط حکومت قاجار تاکنون را دربر می‌گیرد. از ابتدای این دوره تاکنون که بیش از صدسال می‌گذرد، از نظر سیاسی شامل حکومت‌های استبدادی و سلطنتی قاجار و پهلوی و شکل‌گیری انقلاب اسلامی و تشکیل جمهوری اسلامی ایران می‌شود.

جریان‌های فکری این دوره را می‌توان در زیرمجموعه سه نیروی اجتماعی عمده قرار داد و بررسی کرد:

- ▶ **نیروی مذهبی:** منظور از نیروی مذهبی، جریانی است که دانش و معرفت خود را از دین می‌گیرد و با اتکا بر آموزه‌های دینی عمل می‌کند. آرمان نیروی مذهبی پاسداری از سنت‌های دینی، ممانعت از جایگزینی بدعت و تلاش برای انتقال پیام وحی است. نیروی مذهبی سنت‌های دینی را تنها راه دستیابی به سعادت دنیا و آخرت می‌داند. آرمان‌های این نیرو که بر همه تلاش‌های سیاسی وی سایه افکنده، قدرت تحرک شگرفی به آن می‌بخشد. پایگاه قدرت این جریان بر روی عقاید و ایمان مردم بنا شده است.

- ▶ **نیروی استبدادی:** این نیرو متکی به یک پیشینه تاریخی جامعه ایرانی است و دستیابی به منافع دنیوی یک شخص یا گروه خاص را هدف خود قرار داده است. بنابراین از دانش و معرفت‌هایی بهره می‌برد که آرمان و امیال آن را توجیه نماید. به همین جهت گاهی از مفاهیم دینی برای توجیه منافع خود استفاده می‌کند. نیروی استبدادی که پادشاه و درباریان در رأس آن قرار دارند قدرت خود را از توان نظامی، زور و خشونت و برخی آداب و رسوم و سنت‌های باقی‌مانده در طول تاریخ به دست می‌آورد.

- ▶ **نیروی منورالفکری:** نیروی منورالفکری مربوط به جریانی است که از اواسط دوره قاجار با غرب مدرن ارتباط برقرار کرده و اندیشه‌های دوره جدید اروپا، مانند تأکید بر حس‌گرایی و معرفت تجربی را پذیرفته و توسعه مادی و هر چه شبیه‌تر شدن به غرب را دنبال می‌کند. این جریان اهداف خود را از طریق برخی سازمان‌ها، احزاب و گروه‌های مختلف سیاسی و حمایت‌های غرب دنبال می‌کند.

این سه جریان عمده را با یکدیگر مقایسه کنید و تفاوت‌های آنها را بیان نمایید.

منبع قدرت	آرمان و اهداف مشترک	منبع فکر و معرفت	جریان
		آموزه‌های دینی	نیروی مذهبی
توان نظامی، زور و خشونت و برخی رسوم سنتی			نیروی استبدادی
			نیروی منورالفکری

▶ جریان‌شناسی فکری ایران معاصر

عبدالحسین خسروپناه، گفتار اول

زمینه‌ها و مبانی فکری جامعهٔ ایرانی معاصر (باورهای شیعی)

در درس گذشته با تعریف جریان‌شناسی و فواید آن آشنا شدیم و گفتیم که آرمان‌ها و اهداف مشترک باعث انسجام افراد، دستیابی به قدرت و شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی می‌شود. از آنجایی که آرمان‌ها ریشه در دانش و معرفت و باورها دارند، در این درس می‌خواهیم مبانی فکری و زیربنای اندیشهٔ شیعی را که اعتقاد اصلی مردم ایران در قرن‌های اخیر را شکل داده شناسایی کنیم و دربارهٔ آن گفت‌وگو نماییم. این مبانی فکری و اعتقادی، در بستر تاریخی خود حرکت می‌کند و به دورهٔ معاصر می‌رسد و منبع اصلی شکل‌گیری جریان مذهبی دورهٔ معاصر قرار می‌گیرد و راهنمای عمل آنها واقع می‌شود و از آنجا که این مبانی اعتقادی، شکل دهندهٔ به اعتقادات مردم ایران در طول صدسال نیز بوده است، سبب پیوندی محکم میان نیروی مذهبی و عموم مردم می‌گردد. در ابتدا باید رابطهٔ میان باور و دانش را روشن کنیم. باور، آن بخش از دانش است که افراد آن را قلباً پذیرفته و با آن پیوند قلبی برقرار کرده و به آن ایمان آورده‌اند و در زندگی روزمرهٔ خود جاری کرده‌اند. بحث ما در اینجا، دربارهٔ باورهای شیعی است که مردم ایران در طول تاریخ پس از اسلام، به تدریج آن را شناخته و پذیرفته و بدان ایمان آورده‌اند و با آنها زندگی کرده‌اند. به طور مثال، مردم ما به امامان دوازده‌گانه ایمان دارند، در شادی آنها شاد و در سوگواری آنها سوگوارند. باورهای شیعی به دو دسته اصول و فروع تقسیم می‌شوند. باورهای اصولی که از سنخ معرفت و شناخت می‌باشند، در سه شاخهٔ کلام، فلسفه و عرفان و باورهای فرعی که مربوط به عمل می‌باشند، در علم فقه قرار می‌گیرند و دانشمندان بزرگی در طول تاریخ، دربارهٔ این باورها مطالعه و تحقیق کرده و کتاب‌های فراوانی در این باره نوشته‌اند.

تحقیق

آیا با سه علم کلام، فلسفه و عرفان، آشنا هستید؟ دربارهٔ آنها تحقیق کنید و تعریفی از هر کدام ارائه نمایید.

باورهای اصولی شیعی، گستره وسیعی دارد و بسیاری از مفاهیم بنیادی از جمله اعتقاد به توحید و معاد را دربرمی‌گیرد. باورهای فرعی و احکام عملی نیز در عرصه عبادات، اقتصاد و تعاملات سیاسی و حقوقی، خانواده و سایر ابعاد زندگی فردی و اجتماعی جریان دارد. اما در این درس تنها به آن دسته از باورهای شیعی می‌پردازیم که در شکل‌گیری تشیع، به عنوان یک نیروی مستقل اجتماعی و رفتار سیاسی آن در تاریخ معاصر ایران، تأثیر داشته است.

نگاه شیعی به اصول اعتقادی

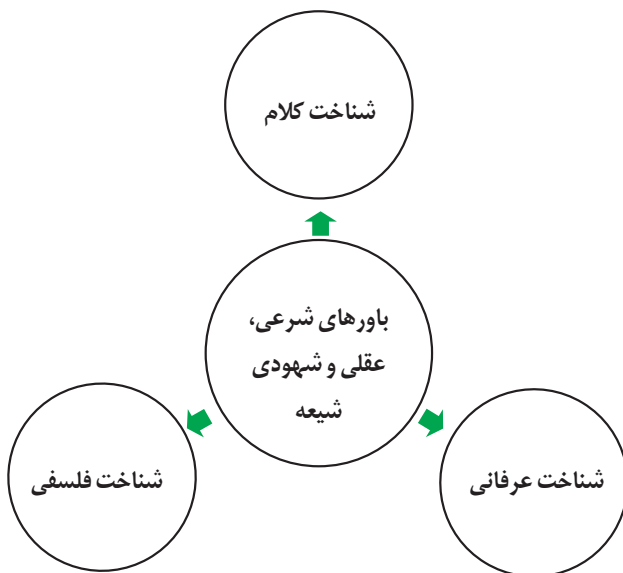

فروق الشیعه نوشته حسن بن موسی نوبختی، متکلم و فیلسوف شیعی قرن سوم و چهارم قمری است که علاوه بر فرقه‌های شیعه، دیگر فرقه‌های اسلامی را هم معرفی کرده است. نوبختی در عصر غیبت صغرا می‌زیسته است.

همان‌طور که گفته شد، اصول اعتقادی تشیع که زیربنای فکری مردم ایران را ساخته است، در سه علم کلام، فلسفه و عرفان مورد بررسی قرار می‌گیرد. این علوم گرچه در آغاز مدون و ممتاز از یکدیگر نبودند، اما هم‌زمان با گسترش و توسعه مباحث دینی، هر یک چهره‌ای ممتاز یافتند. فرقه‌های کلامی اولین گروه‌های فکری بودند که در جامعه اسلامی آشکارا شکل گرفتند. تشیع به دلیل اعتباری که به عقل می‌بخشید، افزون بر آنکه کلام خود را بر اساس روش برهانی و استدلالی بنیان نهاد و متکلمان عقل‌گرای برجسته‌ای مانند شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی را به جهان معرفت عرضه داشت، زمینه بسط علوم فلسفی را نیز فراهم آورد. به همین دلیل، حرکت‌ها و مکتب‌های فلسفی اسلامی همواره در مهد تشیع رشد یافته است. فارابی، ابن‌سینا، سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی، میرداماد و ملاصدرا از نام‌آوران فلسفی شیعی هستند که بی‌گمان تاریخ فلسفه اسلامی با نام آنها گره خورده است.

شناخت‌های عرفانی نیز در حوزه‌های علمی شیعی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. از این‌رو میان فلاسفه، متکلمان و عارفان شیعی نوعی هماهنگی و همسویی وجود دارد که اندیشه عقلانی را در جریان شیعی رقم زده است. تلفیق شرع (قرآن و سنت)، عقل (برهان و حکمت برهانی) و شهود (عرفان) که ریشه در قرآن و سنت معصومین دارد، به تدریج شکل گرفت و استحکام یافت و یک موقعیت متفاوت در دوره معاصر به تشیع و دانشمندان شیعی در برابر سایر مکتب‌ها و جریان‌های فکری داد. این رویکرد اصیل، سبب تمایز دیدگاه تشیع در عموم معارف دینی، از قبیل توحید، معاد، نبوت و مقام نبی و به خصوص ولایت و امامت گردید. لذا یک متفکر شیعی در عین توجه به باطنی‌ترین لایه‌های وجودی جهان و انسان، همه ظواهر فقهی و احکام عملی را مراعات می‌کند و

در همان حال به مسئولیت اجتماعی خود برای تحقق عدالت و برقراری قسط و عدل و ولایت خداوند در زندگی عمل می نماید. این رویکرد در یکی از اصول اعتقادی تشیع یعنی امامت به خوبی جلوه گر شده است. تشیع، امامت و احکام حکومتی را همانند احکام و قوانین کلی دارای پیوندی الهی می داند و تعیین و نصب امام را از افعال خداوند می شمارد و امام را کسی می داند که علاوه بر نائل شدن به مقام ولایت معنوی، در صحنه عمل اجتماعی نیز برای عدل و تشکیل حکومت عادلانه قیام و همواره با ظالم مبارزه می کند. این اصل تأثیر بسزایی در رفتارهای اعتراض آمیز شیعیان در مقابل حکومت های ظالم داشته است که در فروع اعتقادی توضیح داده خواهد شد.

باورهای اصولی، کلان و فکری شیعه

کتاب «شفا» جامع ترین اثر ابن سینا، فیلسوف بزرگ اسلامی است و شامل منطق، طبیعیات، ریاضیات و الهیات (فلسفه) می باشد. ابن سینا در ۳۷۰ ق در بخارا متولد شد و در ۴۲۸ ق در همدان دیده از جهان فروست.

«تجربیدالاعتقاد» یکی از مهم ترین کتاب ها در کلام شیعی است که توسط خواجه نصیرالدین طوسی، متکلم و فیلسوف قرن ششم تألیف شده است. این کتاب توسط علامه حلی فقیه و متکلم شرح شده و آن را «کشف المراد» نامیده است. علامه حلی شاگرد خواجه نصیر بوده و درباره استاد خود گفته: این شیخ در علوم عقلی افضل اهل عصر خود به شمار می رود.

استاد شهید مطهری که یکی از متفکرین شیعی دوره معاصر است، درباره عدالت می گوید: «در قرآن، از توحید گرفته تا معاد و از نبوت گرفته تا امامت و از آرمان های فردی گرفته تا حیات اجتماعی، همه بر محور عدل استوار شده است. عدل قرآن، همدوش توحید، رکن معاد، هدف تشریح نبوت، فلسفه زعامت و امامت، معیار کمال فرد و مقیاس سلامت اجتماع است. عدل قرآن، آنجا که به توحید یا معاد مربوط می شود، به نگرش انسان به هستی و آفرینش، شکل خاص می دهد و به عبارت دیگر، نوعی «جهان بینی» است؛ آنجا که به نبوت و تشریح و قانون مربوط می شود، یک «مقیاس» و «معیار» قانون شناسی است و به عبارت دیگر جای پای است برای عقل که در ردیف کتاب و سنت قرار گیرد و جزء منابع فقه و استنباط به شمار آید؛ آنجا که به امامت و رهبری مربوط می شود، یک شایستگی است؛ آنجا که پای اخلاق به میان می آید، آرمانی انسانی است و آنجا که به اجتماع کشیده می شود، یک «مسئولیت» است.» (عدل الهی، چاپ ۱۳۷۹، ص ۳۷)

با استفاده از کتاب اصول عقاید، آیاتی از قرآن را بیابید که نشان دهنده جایگاه عدل در یکی از موارد فوق، مانند توحید، معادل، ارسال پیامبران و نظایر آن باشد.

رویکرد تشیع در فروع اعتقادی

فروع اعتقادی، یعنی آن دسته از باورهایی که مربوط به عرصه عمل است، در علم فقه مورد بررسی قرار می گیرند. در واقع علم فقه، احکام عملی افراد را در عرصه های مختلف زندگی بر اساس منابع دینی تبیین می کند و به شیعیان ارائه می دهد. قرآن و روایات معصومین، مجموعه کاملی است برای هدایت بشر. ارتباط مستمر تشیع با امامان معصوم تا هنگام غیبت کبرای یعنی نیمه اول قرن چهارم و ثبت احادیث ایشان، منبع کاملی را پدید آورده است که فقهای شیعه می توانند با مراجعه به آن منابع و با قدرت اجتهاد خود احکام اسلامی را در همه حوزه های زندگی به دست آورد.

حال سؤال این است که چه رابطه ای میان فقه شیعه و حفظ هویت و استمرار جریان شیعی وجود دارد؟ این ارتباط بدان جهت است که فقه شیعی دارای ویژگی های خاص اجتماعی است که به سه دسته سیاسی، قضایی و اقتصادی تقسیم می شوند که به هر یک از آنها به طور مختصر می پردازیم.

فقه سیاسی، احکام عملی مربوط به امور سیاسی را تعیین می‌کند. باورهای سیاسی شیعی در خصوص حاکمیت و تعامل با حکومت‌ها و حاکمان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از دیدگاه شیعه حق حاکمیت از آن خداست؛ حقی که از طرف خداوند به عهده پیامبر نهاده شده است و پس از ایشان نیز بنابه دستور خداوند در قرآن، به «اولوالامر» که از سوی او تعیین و نصب شده انتقال یافته است. این حاکمیت در عصر غیبت از طریق نایبان ائمه معصومین که همان مجتهدان جامع‌الشرایط هستند استمرار می‌یابد. هر حاکمی نیز که از نصب الهی برخوردار نباشد، حاکم ستمگر و مصداق طاغوت است و هرگونه همکاری و همراهی با او، بدون اذن امام، حرام می‌باشد.

عملکرد سیاسی

متناسب با دیدگاه شیعه در فقه سیاسی، پیروان اهل بیت (علیهم‌السلام) و شیعیان، در طول تاریخ حیات اجتماعی خود دارای عملکرد سیاسی مشخصی بوده‌اند. در یک تقسیم‌بندی کلی عملکرد شیعیان را در قبال حکومت‌های نامشروع به دو سیاست منفی و مثبت می‌توان تقسیم کرد.

۱ | سیاست منفی: سیاست منفی عبارت است از ترک هرگونه همکاری با حکومت ظلم. این سیاست که توسط امامان بزرگوار به پیروانشان آموزش داده شده بود، مربوط به زمانی است که حاکم ستمگر با استفاده از امکانات اجتماعی بر عرصه قدرت تکیه زده و راهی برای مخالفت و یا ساقط کردن آن وجود ندارد. در این مقطع، سیاست صبر و انتظار و کسب آمادگی برای رسیدن به شرایط مناسب، به صورت سلبی اجرا می‌شود و مسلمانان با پرهیز و دوری از حکومت، در انتظار فرج، دولت آرمانی را در باور و اندیشه خود گرامی می‌دارند. همراهی و همکاری مردم با حکومت در این هنگام به ضرورت‌های اولیه زندگی فردی و از باب الزام و اجبار و در حد تقیه و مانند آن است. در این شرایط با آنکه دولت دارای اقتدار است، از هر نوع مشارکت و همراهی پیروان واقعی اهل بیت (علیهم‌السلام) در مسائل اجتماعی محروم است. به عنوان یک نمونه از سیاست سلبی می‌توان به قضیه صفوان در اجاره دادن شترهایش به هارون اشاره کرد که با نهی امام کاظم (علیه‌السلام) مواجه شد.

صفوان مردی بود که از راه کرایه دادن شترهایش امرار معاش می‌کرد. روزی شترهایش را برای سفر حج به هارون کرایه داد. کمی بعد صفوان، به دیدار امام کاظم (علیه‌السلام) رفت. حضرت فرمود: چرا شترهایت را به این مرد ستمگر کرایه دادی؟ صفوان گفت: چون برای سفر حج بود کرایه دادم و الا این کار را نمی‌کردم. امام فرمود: به دل خودت مراجعه کن، حال که شترهایت را به او کرایه داده‌ای، آیا مایل نیستی که هارون این قدر در دنیا زنده بماند که برگردد و کرایه تو را بدهد؟ صفوان گفت: بله. امام فرمود: تو همین مقدار که راضی به بقای ظالم هستی مرتکب گناه شده‌ای. صفوان از منزل امام بیرون آمد. تمام کاروان شترهایش را یکجا فروخت تا بدین وسیله بتواند قرارداد خود با هارون را فسخ کند.

۲ سیاست مثبت: منظور از سیاست مثبت، نوعی همکاری با حاکم ظالم و نامشروع، برای کاستن از مشکلات مسلمانان است. این سیاست را نیز امامان بزرگوار به پیروان خود توصیه می کردند. سیاست مثبت مربوط به زمانی است که به رغم نامشروع بودن حکومت، زمینه عمل فعال اجتماعی برای پیگیری مصالح مسلمین و رفع نیازهای ضروری جامعه اسلامی وجود داشته باشد. همکاری با حاکم ظالم تنها در صورتی جایز است که اولویت‌های مهمی در پیش باشد و تأثیرات مثبت این همکاری بیشتر از اثرات منفی آن باشد. بنابراین اگر همکاری به استحکام ارکان حکومت و نظام غیرمشروع منجر شود، انجام آن جایز نیست. حضور علی بن یقظین در دربار بنی عباس به دستور امام کاظم علیه السلام نمونه‌ای از این نوع عملکرد است. علی بن یقظین، کارگزار هارون و تحت ولایت و سرپرستی او نبود، بلکه کارگزار امام علیه السلام بود و به فرمان و اذن خاص ایشان در آن مقام قرار گرفته بود تا بتواند به شیعیان خدمت کند.

مقایسه

با بررسی قسمت «برای مطالعه» صفحه قبل بگویید چرا امام، صفوان را از کرایه دادن چند شتر به هارون نهی می کند اما به علی بن یقظین اجازه می دهند با حکومت ظلم همکاری کند؟

فقه قضایی

در فقه قضایی، احکام مربوط به اختلافات، مرجع رسیدگی آنها و چگونگی اجرای احکام بررسی می شود. بنابر دستور امامان معصوم، شیعیان نمی توانند به قاضیانی مراجعه کنند که از سوی حاکمان غیر الهی در جامعه منصوب شده باشند. این حکم و دستور، براساس روایتی از امام صادق علیه السلام است که در تفسیر آیه شریفه زیر بیان فرموده است. «الْم تَرِ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ ءَامَنُوا بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا» (نساء، ۶۰)

«آیا داستان کسانی که گمان می برند خود به آنچه بر تو نازل شده و به آنچه پیش از تو نازل شده ایمان دارند، راندانسته‌ای که می خواهند به طاغوت داوری برند، حال آنکه به آنان دستور داده شده است که به آن کفر بورزند و شیطان می خواهد آنان را به گمراهی دور و درازی بکشاند.»

حسن بن یوسف بن مطهر حلی، معروف به علامه حلی، فقیه و متکلم شیعه در قرن هشتم هجری بود. او بیش از ۱۲۰ کتاب در اصول، فقه، تفسیر، منطقی، کلام نوشت. اما مانند استادش، خواجه نصیر، مبنای اعتقادی شیعه را با تکیه بر مبانی عقلی تبیین کرد.

امام صادق علیه السلام با بیان این آیه شریفه، استدلال نمود که خداوند از طرح نزاع در نزد طاغوت نهی کرده و امر نموده تا بدو کفر ورزند. بدیهی است که محتوای این آیه منحصر به زمان حضور امامان نبوده و بی شک در زمان غیبت نیز به قوت خود باقی است. بنابراین شیعیان در زمان غیبت نیز حتی المقدور برای حق خواهی به حاکمان نامشروع و طاغوت مراجعه نمی کنند و بر اساس همین روایت، قاضی و مرجع رفع نزاع، فقهای معرفی شده اند که در زمان غیبت نیز حضور دارند ولی می توانند احکام قضایی اسلام را بیان کنند. از این رو، آنچه در مورد فقه قضایی شیعه در زمان حضور ائمه علیهم السلام جریان دارد، در زمان غیبت نیز همچنان باقی است.

◆ فقه اقتصادی

فقه اقتصادی، احکام مربوط به امور مالی مسلمانان را معین می کند. فقه اقتصادی تشیع نیز که توسط امامان بزرگوار پایه گذاری شده بود، بیشتر بر آن بخش از احکام اقتصادی تأکید کرده که در حفظ و استمرار موجودیت و هویت جریان تشیع در طول تاریخ تأثیری بسزا داشته است و بتواند پیروان اهل بیت علیهم السلام را در برابر حاکمان ستمگر حفظ کند و جریان تشیع در طول تاریخ به توسعه و پیشرفت خود ادامه دهد. به همین جهت در فقه اقتصادی تشیع به دو حکم خمس و زکات توجه ویژه ای شده است.

خمس و زکات دو حکم از احکام ثابت و کلی اقتصاد اسلامی است. قرار گرفتن امام در مرکز جمع و توزیع این اموال و عدم جواز پرداخت آنها به خلفای بنی امیه و بنی عباس، موجب تقویت توان مالی تشیع و به ویژه رهبری آن شد و بدین وسیله نیازهای اقتصادی جامعه شیعی در ابعاد مختلف فرهنگی و سیاسی، مرتفع گردید. البته باید توجه داشت که خمس و زکات سهم شخصی امام نیست تا از راه ارث به فرزندان او انتقال یابد، بلکه اموالی است که متعلق به مقام امامت است و بعد از هر امام و رهبری در اختیار امام و رهبر بعد قرار می گیرد. احکام یاد شده درباره خمس و زکات که مربوط به زمان حضور امام معصوم علیه السلام است، با انتقال مسئولیت اجتماعی امام به فقیهان، در زمان غیبت نیز جریان می یابد.

◆ فروع اعتقادی ضامن حفظ هویت شیعی

آنچه درباره ویژگی های فقه سیاسی، قضایی و اقتصادی تشیع بیان شد، قوانین منسجم و مرتبگی است که در مجموع، هویت اجتماعی و سیاسی شیعه را حتی در زمان سلطه حکومت های طاغوتی مانند بنی امیه و بنی عباس که چند قرن قدرت جهان اسلام را در دست داشتند، تضمین می کند. تشیع با نظر به این قوانین فقهی، مرکزیت سیاسی خود را مستقل از خلافت حاکم و قوه قضایی خاص خود را جدای از نظام ظالم زمانه حفظ کرد و توان مالی لازم را برای استمرار آموزش های دینی و مبارزات سیاسی با حاکمیت های ظالم و ستمگر به دست آورد.

نوع عملکرد	موضوع مورد بحث	باورهای فرعی و عملیاتی شیعه
<p>۱. سیاست منفی: ترک همکاری به حکومت ظلم</p> <p>۲. سیاست مثبت: همکاری با نظام ظلم (به سبب وجود مصلحت بالاتر)</p>	احکام مربوط به حاکمیت سیاسی و تعامل با حکومت‌ها	فقه سیاسی
عدم مراجعه به قاضیان نظام طاغوتی مراجعه به فقهای توانا به استنباط احکام	احکام مربوط به اختلافات و چگونگی اجرای احکام	فقه قضایی
تقویت توان و استقلال مالی مسلمانان	احکام مربوط به امور مالی مسلمانان	فقه اقتصادی

اندیشه و تحقیق

- ▶ چه رابطه‌ای میان اصول و فروع اعتقادی وجود دارد؟
- ▶ چند نمونه از سیاست‌های مثبت و منفی شیعه را در دوره معاصر مثال بزنید.

منابعی برای مطالعه بیشتر

حدیث پیمانه

نوشته حمید پارسانیا، فصل اول از صفحه ۵۰ تا ۶۳